

ЛІНГВОКУЛЬТУРНИЙ ТИПАЖ «КОЗАК» В УКРАЇНСЬКОМУ ФОЛЬКЛОРИ

У статті розроблено модель опису лінгвокультурного типу «козак» із урахуванням його образних, оцінних і ціннісних характеристик.

Матеріалом для опису лінгвокультурного типу «козак» слугували фольклорні тексти (українські народні казки, народні оповідання, легенди, перекази, пісні, українські прислів'я, приказки), енциклопедії, історичні, літературознавчі та етнографічні праці, документи.

Ключові слова: лінгвокультурний типаж «козак», етнокультурні та соціокультурні характеристики типу, прислів'я, приказки.

Типаж «козак» є традиційним для українського фольклору й акумулює в собі соціально-історичні, морально-психологічні, ідеологічні закономірності українського буття.

Мета статті: розробити модель опису лінгвокультурного типу «козак» із урахуванням його образних, оцінних і ціннісних характеристик.

Матеріалом дослідження слугували фольклорні тексти (українські народні казки, народні оповідання, легенди, перекази, пісні, українські прислів'я, приказки), енциклопедії, історичні, літературознавчі та етнографічні праці, документи.

Типаж «козак» широко побутує в різноманітних жанрах українського фольклору. Це і зумовило досить активне висвітлення цього питання в українській фольклористиці. Так, Н.І. Рудакова розглянула специфіку художнього моделювання образу козака в героїчному епосі [14; 12], проаналізувала основні мотивно-сюжетні тенденції та поетичні деталі, що складають художній образ козака в народній свідомості [13]. Н.І. Рудакова у дисертації «Художня трансформація образу козака в українській народній прозі» [15] розглянула системну модель образу козака, втілену в українській народній прозі. Д.В. Куриленко дослідив феномен побутування образу Козака Мамає як українського фольклорного героя, регенерував закодований образ Козака Мамає в образно-символічній формі архетипу воїна-сакрального предка, воїна-козака, воїна-виразника культурних цінностей [7]. Ю.С. Регуш розглянула фольклорний образ козака у творах Я. Щоголева та поетів харківської романтичної школи [9]. Г.В. Микитів проаналізувала символи, які становлять художньо-образну парадигму українських козацьких пісень, розглянула їх семантико-структурні і стильові особливості [8]. Л.В. Романенко визначила особливості відтворення образу козака з надзвичайними можливостями, якого в народі називали характерником, на матеріалі трилогії сучасного українського письменника В. Рутківського [11]. Дослідниця виокремила поетикальні засоби змалювання народних героїв з урахуванням специфіки літературного та фольклорного світосприйняття та ін.

Фольклорний образ козака прикметний, на думку Н.І. Рудакової, «доволі високим рівнем семантичної універсалізації, внаслідок чого він сприймається в свідомості як образ-символ, що стає багатofункціональним при включенні в духовну свідомість іншої культурно-історичної епохи, яка сягнула іншого сприйняття навколишнього світу й людської природи» [13, с.268].

Відповідно до цього типаж «козак» представлений в українській народній прозі – легендах, переказах, а також і в інших жанрах українського фольклору – думах, історичних піснях, прислів'ях та приказках тощо.

Козак, за фольклорними текстами, виступає носієм найвищих суспільних і духовних цінностей, він постає сміливим захисником рідної землі, виявляє здатність завжди знайти вихід із найскрутнішої ситуації. Це людина, яка живе за законами честі та моральності, вирізняється лицарською доблестю, справедливістю, готовністю до самопожертви заради суспільних інтересів тощо. Деяким козакам у фольклорі приписується таємнича сила і таких козаків називали характерниками. На думку І. Огієнка, «Козак характерник – це козак чаклун» [4, с.103]. Пор. образ характерника у романі П.О. Куліша «Чорна рада»: *Чував я не раз од старих козаків, що сі бурлаки, сидючи там у комишах та в болотах, обнюхуються з нечистим. Викрадали вони з неволі невольників та й самих туркенів іноді так мудро, що справді мов не своєю силою. Не дурно мабуть іде між людьми поголоска про їх характерство... Утікає од татар, розстеле на воді бурку, та й попливе, сидя, на другий берег* (П.О. Куліш. Чорна рада, с.22); *Характерник* намалює углем на стіні човен, сяде, та й попливе, неначе по Лиману! (П.О. Куліш. Чорна рада, с.59).

У легендах та переказах акцент зроблено на таких рисах козацької культури: вірність побратимству, лицарська доблесть, звитяга і пов'язані з цим культ шаблі, коня. В історико-героїчних легендах і переказах «козак» постає вільною людиною з селян або міської бідноти. В історичних піснях він переважно зображений через участь у воєнних діях.

Основними суперниками козака виступають: «**кримський хан**» (*Та ой як крикнув же та козак Сірко, Та ой на свої вже гей, козаченьків: – Та сідлайте ж ви коней, хлопці-молодці, та збирайтеся до хана у гости!*) (Та ой як крикнув же та козак Сірко, с.163-164); «**турки-яничари**» (*А тож турки-яничари бідних двох козаків та коло могили хапали, Постріляли їх і порубали, А коней їх із добичою в городи озівські назад забрали*) (Втеча трьох братів із города Азова, з турецької неволі) та ін.

За законами фольклорного жанру козак живе в світі «олюдної» природи і фауни. Частотною фігурою, за допомогою якої розкриваються риси козака, є його кінь. У фольклорних текстах кінь має три основні функції: **віщування** (бойовий кінь сповіщає родину про героїчну смерть козака): *В зеленій діброві на дубині, Де козак лежить, Кінь вороний стоїть* (Ой ремезе, ремез очку, с.311), *– Не стій, коню, надо мною, Бігай, коню, ти додому. Ой не бігай дорогами, бо всі здиблеш з жовнірами, З молодими козаками. Ой ти бігай дубровами, козацькими дорогами... Ти знай, коню, що казати, Ой не кажи, що вбит лежу, Але кажи – в війську служу* (Ой у лісі в Керелеськім, с.318-319); **функцію друга**: *А я бідний, безталанний: Степ широкий – то ж мій сват, Шабля, люлька – вся родина, Сивий коник – то ж мій брат* (Там, де Ятрань круто в'ється, с.315); **функцію заступника**: кінь може передчувати біду, це виражається різними діями і ситуаціями: *Заржали воронії коні, По конюшнях стоячи, Заплакали молоді козаки, Полковника несучи* (Соціально-побутові пісні, с.48); *Ой не п'ють* [коні гетьманські], *но спочивають, Все на той бік поглядають, Де козаки кіньми грають, Шабельками повертають* (Не жур мене, стара нене, с.313).

Типаж «козак» найчастіше зустрічається в піснях. Подаючи коротку історію української культури, І. Огієнко про українську народну пісню висловлювався так: «Наші пісні – це тихий рай, це привабливі чари, що всім світом признано за ними» [10, с.5]. С.Я. Ермоленко пише про те, що в збірках українських народних пісень «чарівна мінливість слова, грамовної форми постане перед нами:

як розкриється несподіваний внутрішній зміст словесного образу, як у характерних формулах-лейтмотивах виявиться значення пісенної символіки!» [2, с.117]. В українських козацьких піснях для розкриття рис типажу «козак» широко використовується національна символіка. Зокрема, часто «козак» порівнюється з соколом: – *Козаче-соколе, виводь мене з зеленого бору* (Дівчинонька по гриби ходила, с.224). Це порівняння пов'язане з тим, що в народній уяві «козак» виступає символом молодості, сили, злету, хоробрості, швидкості, зіркості, розуму [3, с.5]

Нерідко козак порівнюється з орлом: *Ой дівчина-горлиця До козака горнеться, А козак, як орел, Як побачив, так і вмер* (Ой дівчина-горлиця, с.52). Образ орла здавна символізує силу і мужність. Відповідно переноситься на молодого, сміливого, сильного козака [3, с.420-421]

Ще одним птахом-символом, що з'являється поруч козака, є ворон. Як правило, він виступає передвісником лихої долі: *Ой криче, криче, чорненький ворон Да на глибокій долині, Ой плаче, плаче молодий козаче По нещасливій годині* (Соціально-побутові пісні, с.30), *Летить кричочок понад морем, ніжки червоненькі, Помирає на чужині козак молоденький* (Соціально-побутові пісні, с.72); смерті: *А козак лежить, а козак лежить У зеленій діброві. А над дівчиною, над молоденькою Отець і мати плачуть, А над козаком, над молоденьким Лиш чорний ворон криче* (Висока верба, висока верба, с.12).

У козацьких піснях спостерігаються також широкі парадигматичні зв'язки образу козака з рослинним світом: *козак молоденький – дуб зелененький: Ой розвився та і край дороги Та дуб зелененький, Од їжджає та із України Козак молоденький* (Ой у лузі та при березі, с.312); *козак невеселий – дуб невеселий: Чом дуб невеселий? – Лист буча побила. Козак невеселий – лихая година.*

Це зумовлено тим, що дуб у піснях є символом парубка, козака [3, с.203-204].

До найбільш оспіваних у народних піснях належить явір, який уживається як символ туги, печалі козака [3, с.660]: *Стоїть явір над водою, В воду похилився, На козака пригодонька, Козак зажурився; Не хилися, явороньку, Ще ж ти зелененький, Не журися, козаченьку, Ще ж ти молоденький!* (Стоїть явір над водою, в воду похилився, с.320).

Явір також виступає символом краси, стрункості, сили молодого хлопця, козака [3, с.660].

Непоодинокі приклади парадигми *козак – мак*: *Ой по горах сніги лежать, По долинах води стоять, А по шляхах маки цвітуть. То ж не маки червоненькі – То козаки молоденькі* (Соціально-побутові пісні, с.26).

Мак символізує пишноту, розкіш, іноді – нетривалість людського життя [3, с.350-351].

У ліричних піснях на позначення типажу «козак» переважає конотація суму, тривоги. У народній уяві «козак» – сумний образ, який набуває символічності. Козак, на думку І. А. Синиці, «належить до арсеналу тих лексем, які в сучасній мові є своєрідними словами-символами, етнопсихологемами, оскільки репрезентують етноспецифіку мовного корпусу» [16].

Типаж «козак» фігурує не лише історичних піснях, а і в українських народних думках. І. Огієнко акцентував увагу на великій літературній вартості старих козацьких дум: «Найкращий здобуток старовини, думи, мали великий вплив на стару й нову українську літературу, годували Котляревського, Гоголя, Квітку, Шевченка, Щоголіва, і матимуть ще не малий вплив з ростом української національної свідомості» [10, с.9]. Саме в українських думках підноситься вірність побратимів, їхня чоловіча дружба, самопожертва заради товариша: *Слава не умре, не поляже! Буде слава славна Помеж козаками, Помеж друзями, Помеж рица-*

рями, Помеж добрими молодцями! (Самійло Кішка); *Тоді Кішка Самійло* полуночної години дождав, *Сам меж козаків устав, Кайдани із рук і із ног у Чорное море пороняв; У галеру входжає, козаків побуджає, Саблі булатні на вибір вибирає, До козаків промовляє: «Ви панове-молодці, кайданами не стучіте, Ясини не вчиніте, Некоторого турчина в галері не збудіте...».* *То козаки добре зачували, Самі з себе кайдани скидали, У Чорное море кидали, Ні одного турчина не збудили* (Самійло Кішка); *Тоді Кішка Самійло до козаків промовляє: «Ви, козаки-молодці, добре, братіє, майте, Од города Козлова забігайте, Турок, яничар впень рубайте, Котрих живцем у Чорное море бросайте!»* (Самійло Кішка); *Тоді козаки один другого одмикали, Кайдани із рук і із ніг не кидали, Полуночної години ождали, А Кішка Самійло чогось догадав, За бідного невольника ланцюгами втрос себе прийняв, Полуночної години ождав* (Самійло Кішка) та ін.

У соціально-побутових легендах і переказах об'єктом опису стають побут і звичаї, стосунки козаків з іншими соціальними верствами населення, характерництво, дозвілля, місце проживання тощо.

Важливою характеристикою типажу «козак» є місце проживання, яке описано у легендах і переказах: *У кожному радуті був курінь на п'ятдесят козаків, без чуланів і перегородок з сіньми, а через сіни – комора, де складалася козацька бутра (пожитки, речі побутового призначення) (Козацька сторожа в степу, с.67); Ці курені були побудовані з доброго лісу і вкриті очеретом, драницею, а деякі землею, і навколо обгороджені ділованням (парканом) з стайнею для коней. У цих радутах стояло по п'ятдесят козаків... Ці козаки висилали від себе в степи пікети й розвідки, і цим побитом пильнували край од татар і ногайців* (Козацька сторожа в степу, с.67).

За переказами та легендами козаками займалися різними видами діяльності: *Запорожці займалися всім. Між ними були люди всякого стану: шевці, кравці, ковалі, гончарі, були столяри і такі майстри, що робили гарбички, вози... Були такі, що табуни стерегли, за товаром гляділи, коло отар стояли. Ці вже й звання мали: чабани. А то такі були, що й городину розводили: капусту, кавуни, дині, озірки, табак. Були й лікарі такі, що рани залічували, від гадюк відшипували. Між козаками були й такі хлопці, що начальству й старшині запорозькій прислужували. Всяких було. Грабарі були, що копали колодязі та льохи* (Чим займалися запорожці, с.53-54).

Із козаками пов'язується мистецьке чуття, музичність, співучість, гра на різних музичних інструментах: *А грали козаки на всякій усячині: на ваганах, на басах, на цимбалах, на сопілках, на свистунах, на кобзах. На чім попало, на тім і грали* (Чим займалися запорожці, с.54).

Зокрема цікавими є приклади, що побудовані на експлікації харчових уподобань козаків: *Хліб які козаки сіяли, які й ні. Більше – що ні. А що вони їли? Козаку що б не случилось, те й умеле. Козак – як мала дитина: хоч багато поїсть, хоч мало наїсться. Їли вони, що бог дасть: і хліб святий, і рибу, і м'ясо* (Життя і звичаї козаків, с.52); *Запорожці їли рибу, м'ясне, овочі. Їли всячину. Голодом себе не морили. Уб'ють звіра, рибу зловлять, поставлять ятері, запустять невід, – от їм і є на обід, та на цілий курінь, бо риби скрізь багацько було... Їли ласо, всячину вживали, тільки що хліба печеного мало було* (Страви і напої запорозькі, с.83).

Своєрідним було ставлення типажу «козак» до жінки, повага до її честі та гідності у козацькому середовищі були понад усе. Цієї ж думки дотримується і Ю.С. Фігурний: українське козацтво зберігало «традиційну повагу до жінки, жінки-коханки, жінки-матері, жінки-господарки, захищаючи її честь і гідність у битвах з ворогом» [18, с.103].

Т.М. Ковальчук обітницю безшлюбності запорізьких козаків та заборону жінкам з'являтися на Січі пояснює необхідністю суворого дотримання порядку на Запоріжжі [6].

Про звичай козака залишатися неодруженим пише і Н.І. Рудакова, яка пояснює його насамперед безперервним перебуванням козаків у військовому стані. Пор.: *Сказано – козакі: байдуже їм про жінок, як заходяться з військовими речами* (П.О. Куліш. Чорна рада, с.80).

«Ведучи тривалі війни, постійно стикаючись зі смертю, запорожці не могли навіть мріяти про тихе сімейне життя. Лише вирішивши завершити військову кар'єру, січовик із честю залишав товариство, одружувався і жив чи на території Запорозжя, чи в Гетьманщині. Але як би там не було, запорожці здебільшого з повагою ставилися до жінок, оберігали їхню честь, особистісні права» [15, с.18].

У народних козацьких піснях портретна характеристика козака здебільшого відсутня, лише концептуалізується ознака віку – **молодий козак**. Вікова характеристика «молодий» стає постійним епітетом: *Помирає на чужині козак молоденький* (У полі могила з вітром говорила, с.210); *Ой плаче і жалкується старий батенько і старая матінка. Та до воза вони доходжають, до молодого козаченька...* (Ой зацвіла калинонька у темному лузі, с.310-311); ... *Чи козакі молодії?* (Не жур мене, стара нене, с.313); *Ой плаче, плаче молодий козаче По нещасливій годині* (Ой крече, кряче чорненький ворон, с.318); *Не журися, козаченьку, ще ж ти молоденький* (Стоїть явір над водою, в воду похилився, с.320); *Молоденький козаченько сильно зажурився* (Стоїть явір над водою, в воду похилився, с.320); *Що в неділю до схід сонця усі дзвони дзвонять, молодого козаченька у кайданах водять* (Стоїть явір над водою, в воду похилився, с.320); – *Десь у тебе, козаченьку, отець-мати жива, а що тобі, молодому, фортуна служила ...* (Стоїть явір над водою, в воду похилився, с.320); *А молодий козак Нечай На тее не дбає Та з кумою з Хмельницькою Мед-пиво кружляє. – Ей, я козак молоденький* Ляхів не боюся, маю ж бо я козаченьків, То й оборонюся (Ой з-за гори високої, с.165-166); *Коли бачу – козак молоденький* (Дівчинонька по гриби ходила, с.224); *Ой, дівчина Марина По сінечках ходила, Гарнець меду носила, Козаченька просила: – Козаченку молодий, ти до мене не ходи* (Чогось мені нелегко, с.230); *Ой, гай, мати, ой, гай, мати, Ой, гай зелененький; Ой, поїхав з України Козак молоденький* (Ой, гай, мати, с.244); *Ой не шуми, луже, Зелений байраче; Не плач, не журися, Молодий козаче!* (Ой не шуми, луже, зелений байраче, с.247-248); *А над козаком, над молоденьким Лиш чорний ворон кряче* (Висока верба, висока верба, с.12); *Ой ти, місяць, ой ти, ясний, а день світиш, а два – ні, Ти, козаче молоденький, вечір ходиш, а два – ні* (Ой ти, місяць, ой ти, ясний, а день світиш, а два – ні, с.84); *Ти, козаче молоденький, В тебе коник вороненький, Сідлай коня та їдь з двора, Бо ти не мій, я не твоя!* (Ой у полі озерецько, с.89-90); *Пливе човен, води повен, Та все хлюп-хлюп-хлюп-хлюп! Іде козак до дівчини Та все тюп-тюп-тюп-тюп!... Не хвалися, дівчинонько, Червоним намистом, Бо прийдеться-доведеться Намисто збувати, Молодому козакові Тютюн купувати!* (Пливе човен, води повен, с.98); *Та туман ярмом котиться, Гулять парню хочеться. Гей, гей, горе не біда, Гулять, гулять парню хочеться. Та гуляй, парню молодий, Поки не зазнав біди. Гей, гей, горе не біда, Поки не зазнав біди. В саду вишенька цвіте, Козак до дівчини йде* (Та туман ярмом котиться, с.118); *Під явором коник вороненький, На конику козак молоденький* (Тихо, тихо Дунай воду несе, с.124); *Чом дуб не зелений? Бо туча прибила ... Козак не веселий, Бо лиха година. Ой як мені, мати, Веселому бути? Любив дівчиноньку, Та й узяли люди. Любив ді-*

вчиноньку, *Та й узяли люди, Мені, молодому, Пароньки не буде!* (Чом дуб не зелений?, с.133), *Коло твого двора ні кола, ні тина, Ой їдь же собі, молодий козаче, а я лишусь сама* (А у долі верба, під вербою вода, с.8) та ін.

І. Огієнко пише: «<...> Народна думка невпинно творила епітети, їх передавали з покоління в покоління, і багато з них дійшли аж до нас в народних піснях, казках, поговірках і т. ін. Ці епітети з бігом часу закам'яніли і ми звемо їх сталими». І. Огієнко переконує, що «сталі епітети глибоко виявляють світогляд народу, вказують на ступінь розвитку його думки, на глибину його культури, змальовують історію народного думання» [Цит. за: 1, с.12].

Менш частотною є ознака «старий», про що свідчать такі контексти: *Ой був в Січі старий козак На прозвище Чалий, вигодував сина Саву Козакам на славу* (Ой був в Січі старий козак, с.171-173); *Козак старесенький, Як голу-бонько сивесенький ...* (Смерть козака бандуриста).

У переказах і легендах акцентується увага на зовнішніх характеристиках типажу «козак». Стабільними залишаються такі ознаки зовнішності козака, як *довга чуприна, довгі вуса*: *Запорожці зодягались добре, ходили браво, чепурно. Вони, бачте, голови брили: обриє голову та ще й милом намаже, щоб добре волосся росло. Зоставляли одну тільки чуприну, довгу таку, з аршин, мабуть. Та чорну, та кучеряву! Замота за вухо разів два та й повисить, так вона й висить аж до самого плеча. А інший так візьме та вранці як розпусить, так вона зробиться, як хвіст у вівці* (Люди браві й чепурні, с.54); *Ой не хвастай, козаченьку, Кучерявим чубом, Бо прийдеться-доведеться Під аршин ставати, Молодого козаченька В військо віддавати!* (Пливе човен, води повен, с.98); *Бороди теж брили, одні вуса тільки були. Вуса довгі кохали. Оце як нафарбує їх, як начорнить та як розчеше гребінцем, так хоч він і старий, а такий козак вийде, що хіть-хіть! Довгенні вуса були: інший підніме їх та позакладає аж за вуха, так вони ще нижче вух звисають...* (Люди браві й чепурні, с.54).

Важливим елементом козацького костюма є шаровари, які виступали символом багатирства: *Штани просторі були, суконні, усяких кольорів, а найбільш синього кольору. Матні в штанях такі, що аж до землі, так наче волочиться що. Як іде запорожець, так і слід за собою замітає. Штани були на очкурах, а очкури або шовкові, або вовняні, з золотими китицями на обох кінцях. А носилися штани як єсть по-турецьки: колоші не за хаяви закладались, а прив'язувалися зверху сап'яною або шовковою підв'язкою та так, що й сама підв'язка ховалась під штани. Її зовсім і не видно було, тільки й уздриш срібні або золоті китиці від неї. Як іде козак, так ті китиці так і теліпаються з-під штанив* (Люди браві й чепурні, с.55).

Шаровари виготовляли із червоного або синього тонкого сукна із «широкими, як Чорне море», холошами та довгою, «що аж вулицю підмітає», матнею. Цей одяг був дуже зручним для їзди верхи [5, с.36].

Верхнім одягом козака слугував червоний каптан із гудзиками, підперезаний широким поясом: *Потім уже надіває каптан, червоний, з гудзиками на шовкових шнурках, увесь на зборах: і по боках, і спереду, а на спині з усякими смугами, повимальовуваними та позакарлючуваними* (Люди браві й чепурні, с.54).

Важливим елементом козацького костюма був пояс: *Застєбне той каптан гудзиками та ще й підв'яже поясом, – або шалевим, або тільки на половину перетканим шовком. Пояс робився широкий. Він спускався нижче живота, а ставав аж під руки* (Люди браві й чепурні, с.54).

«У козацькому костюмі пояс сприймався як один з найважливіших символів чоловічого престижу, як знак військової гідності. В українській культурі загальнопроявляється символічне значення оперізування як зібрання сили й моці, го-

тової до дії. Серед козацької старшини набули поширення пояси з дорогих тканин, які завозили з Китаю, Туреччини та Персії. Чималим попитом користувалися золото ткані двобічні пояси, де кожний із боків мав свій колір і візерунок. Багаті шовкові з рослинним малюнком пояси були прикрасою святкового одягу запорізьких козаків. Традиція носити широкі ткані пояси, у колориті та малюнку яких простежувалися східні мотиви, зберігалася в українському козацтві до кінця XIX ст.» [5, с.35]. Верхнім одягом із сукна з прорізами і відкидними рукавами була черкеска: *Ото як надіне червоний каптан, тоді вже зверх нього надіва черкеску або жупан. Це вже довге таке та просторе, з широкими рукавами, теж на шнурках. Отаке наче, як у попа підризник. Черкеска на колір уже голу-ба. Каптан червоний, а черкеска голуба або синя* (Люди браві й чепурні, с.55).

Головним убором козака була шапка: *На голову надівали високу шапку, гостру, околиця смушева пальців три ширини, а вершок суконний на ваті – червоний або зелений, з золотим перехрестям, а на самому верхечку ще й китиця висить. Шапки всі за куреннями: який курінь, такий і колір на шапці* (Люди браві й чепурні, с.54).

Шапка, на думку А.А. Кікоть, була «головним предметом у здійсненні ритуальних дій, прийнятих усередині козацького співтовариства, вона виражала почуття і цінності, поділювані всіма, фіксувала важливі події, спрямовувала вчинки кожного. Саме шапка виражала соборність як основну рису існування християнського братерства козаків» [5, с.35].

Традиційним взуттям козаків були чоботи з тонкої м'якої шкіри найрізноманітніших кольорів: *Чоботи у запорожців були сап'янові, червоні, жовті, зелені, з срібними або золотими підківками. Чобіт так і не вбачиш; одні носки та за каблучки й видко: так вони свої штани напускали на чоботи...* (Люди браві й чепурні, с.55).

Важливим атрибутом козацького життя була зброя. Козаки мали на озброєнні *булави* («палиця з кулястим потовщенням на кінці, яка була колись військовою зброєю») [17, I, с.253], *списи* («холодна зброя у вигляді гострого металевого наконечника на довгому держаку») [17, IX, с.509], *шаблі* («холодна, переважно кавалерійська зброя з зігнутих сталевим лезом і гострим кінцем») [17, XI, с.395], *мушкети* («старовинна гнотова рушниця великого калібру») [17, IV, с.834], *пістолі* («ручна вогнепальна зброя з коротким стволом для стрільби на невеликій відстані») [17, VI, с.545], *гармати* («артилерійська довгоствольна вогнепальна зброя з положою траєкторією, призначена для ураження живої сили і бойової техніки противника, руйнування оборонних споруд тощо») [17, II, с.32], *стріли* («тонкий стрижень із загостреним кінцем або гострим наконечником, який використовують для стрільби з лука») [17, IX, с.773], *залізні бойові ланци* («залізні ланцюги з кільцями, що їх заклепують або замикають на руках чи ногах арештованого, в'язня») [17, IV, с.72].

У фольклорних текстах переважає така зброя: гармати, пістолі, ратища, рушниці тощо: *Оружжя в запорожців було добре та все убране в срібло і в золото. Гармат мало було. Навіщо їм гармати, як у них кулаки добрі? Більше всього – пістолі та ратища. Ратища довгі та гострі, як вогонь. А пістолі коротенькі, так, мабуть, дві четверті. Зате дірки в них великі* (Козацьке оружжя, с.81); *Ой як стала тих двох козаків темная нічка обнімати, Стали тії козаки із коней уставати І своїх добрих коней у пустоши пускати. Вони рушниці свої у комиш поховали, А самі собі кульбаки у голови поклали* (Втеча трьох братів із города Азова, з турецької неволі).

Із великого різноманіття зброї символічно вирізняється шабля, яка вважалася символом козацької честі та гідності, ознакою приналежності до лицарського стану: *Нащо тобі, хлопче, жінка чорноока? У козака жінка – шабля біля*

бока! (Ой я нещасний, що маю дітяти?, с.231), *Пістолі вішались на поясі, по два на кожному боці. Там же, коло пояса, на ланцюжку висіла й шабля в запорожця. Пістолі заряджалися кулями. Кулі були олов'яні й чавунні. Олов'яні такі, як гороб'яче яйце, а чавунні – побільше... Шабля – так уся срібна була, а ручка до неї – золота, з золотими китицями. Шабля скривлена та гостра-гостра, як бритва. І в пістолі ручка була золота... У них скрізь коли не золото, так срібло: вудила, сідла, стремена – все воно було дороге* (Козацьке оружжя, с.81).

Неодмінним атрибутом козака, крім шаблі була ще й люлька: *У запорожців от ще що водилося: окрім того, що кожний козак мав собі люльку, а то ще й у кожному курені була одна люлька на все товариство – велика, повицяцькована бляхами, намистом, вибита гвіздками...* (Чим займалися запорожці, с.54).

Символіку люльки пов'язували «із чоловічим світом і долею козака, з його способом життя» [5, с.36].

Окремий масив становлять тексти, де описується кохання козака: *Ішов козак потайком до дівчини, серденько, вечірком* (Ішов козак потайком, с.228), *Не покине козак дівки, що вірно кохає* (Над моїми воротами чорна хмара стала, с.43), а також і мотив розлуки: *Дожидайся мене, серденько моє, гей, тоді до себе в гості, Як виросте трава шовковая в тебе на помості. Росла, росла трава шовковая, гей, стала посухати, Ждала, ждала дівчина козака та й стала плакати* (Ой любив та кохав, собі дівчину мав, гей, як у саду вишня, с.64) тощо.

У прислів'ях і приказках акцентується увага на таких рисах типажу «козак», як: сміливість, хоробрість, безстрашність (*Козак з бідною, як риба з водою, Козак з біди не заплаче, Козак не боїться ні тучі, ні грому*), винахідливість, нездоланність, непереможність (*Куди козака доля не закине – все буде козак*), пошуки свободи, слави, перемог: (*Козак, як не сало їсть, не Турка рубає, так нужи шукає. – Козак – душа правдивая, сорочки немає – коли не п'є, так нужи б'є, а все не гуляє* (Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше, с.17); відкритість (*Щирий козак ззаду не нападаєця* (Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше, с.81)) та ін.

У народній уяві козак бідний: *Козак хороший, та нема грошей. – Хороший та без грошей* (Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше, с.32), *Цікавий козак, та босий* (Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше, с.29), *На козаку й рогожа пригожа* (Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше, с.29) та ін.

Отже, в історичних піснях «козак» переважно зображений через участь у воєнних діях, він вирізняється лицарською доблестю, сміливістю, винахідливістю, готовністю до самопожертви заради суспільних інтересів тощо.

В українських козацьких піснях для розкриття рис типажу «козак» широко використовується національна символіка. Зокрема, спостерігаються широкі парадигматичні зв'язки образу козака з рослинним світом: козак – дуб, козак – явір, козак – мак та ін.

У народних козацьких піснях портретна характеристика козака переважно відсутня, лише концептуалізується ознака віку – молодий козак, у легендах та переказах акцент зроблено на зовнішніх характеристиках.

У прислів'ях та приказках переважають такі риси вдачі типажу «козак», як: сміливість, хоробрість, безстрашність, винахідливість, нездоланність, непереможність та ін.

Список використаних джерел:

1. Гривнак О.С. Лінгводидактичні ідеї Івана Огієнка : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 «Теорія і методика навчання (українська мова)» / О.С. Гривнак. – К., 1999. – 22 с.

2. Єрмоленко С.Я. Мова і українознавчий світогляд : [монографія] / С.Я. Єрмоленко. – К. : НДІУ, 2007. – 444 с.
3. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / В.В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
4. Іларіон Митрополит. Дохристиянські вірування українського народу : іст.-реліг. моногр. / Митрополит Іларіон. – 2-е вид. – К. : АТ «Обереги», 1994. – 424 с.
5. Кікоть А.А. Костюм українського козацтва як складова національної культури / А.А. Кікоть // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. – 2010. – №1. – С. 34-38.
6. Ковальчук Т.М. Особиста та національна гідність у руслі козацької культурної традиції / Т.М. Ковальчук // Мультиверсум. Філософський альманах : зб. наук. пр. – К., 2007. – Вип. 62. – С. 129-138.
7. Куриленко Д.В. Козак Мамай як духовний пантеон. Темпоральна формація генетичного коду Козака Мамає: фольклорно-міфологічний аспект / Д.В. Куриленко // Молодий вчений. – 2015. – №10 (25). – Ч. 1. – С. 150-153.
8. Микитів Г.В. Художньо-образна парадигма символів в українських козацьких піснях / Г.В. Микитів // Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки. – 2008. – №2. – С. 146-152.
9. Регуш Ю.С. Фольклорний образ козака у творах Я. Щоголева та поетів харківської романтичної школи / Ю.С. Регуш // Вісник Запорізького університету. Філологічні науки. – 2010. – №2. – С. 275-281.
10. Огієнко І. Українська культура. Репринтне видання 1918 року / І. Огієнко. – К. : Абрис, 1991. – 272 с.
11. Романенко Л.В. Художня трансформація образу козака-характерника в трилогії Володимира Рутківського «Джури» / Л.В. Романенко // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Філологія. – 2015. – №16. – С. 40-42.
12. Рудакова Н.І. Типологічні риси героя-козака в українській народній прозі / Н.І. Рудакова // Гуманітарна освіта у технічних вищих навчальних закладах. – 2012. – Вип. 26. – С. 265-273.
13. Рудакова Н.І. Топос козака в українському героїчному епосі / Н.І. Рудакова // Мовні і концептуальні картини світу : зб. наук. пр. – К., 2014. – Вип. 47(2). – С. 264-270.
14. Рудакова Н.І. Український історичний епос: художня трансформація образу козака / Н.І. Рудакова // Літературознавчі студії. – 2013. – Вип. 37 (2). – С. 266-272.
15. Рудакова Н.І. Художня трансформація образу козака в українській народній прозі : автореф. дис. ... канд. філолог. наук : 10.01.07 «Фольклористика» / Н.І. Рудакова. – К., 2007. – 20 с.
16. Синиця І. Лексема козак: від історичного поняття до етнопсихологеми (на матеріалі наукових та художніх текстів ХІХ ст.) / Ірина Синиця // Культура слова. – 2004. – Вип. 64. – С. 57-62.
17. Словник української мови : в 11 т. / Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні. – К. : Наук. думка, 1970-1980.
18. Фігурний Ю.С. Історичні витоки українського лицарства: Нариси про зародження і розвиток козацької традиційної культури та національне військово мистецтво в українознавчому вимірі / Ю.С. Фігурний. – К. : Видавничий дім «Стилос», 2004. – 308 с.

The article suggests the model of description of the linguistic-cultural type «cossack» with due regard for its image-bearing and value characteristics.

The material for the description of the linguocultural type «cossack» were folk texts (Ukrainian folk fairy-tales, folk short stories, legends, retellings, songs, Ukrainian proverbs and sayings), encyclopedias, historical, literary criticism and ethnographical works, documents.

The research work introduces a new approach to linguistic modeling of the national character through the description of linguistic-cultural types as recognizable generalized images of representatives from certain social groups, whose conduct was

preconditioned by common ethnical-cultural dominants and affected the process of formation of collective mentality in Ukraine.

The present report shows the intermediate results of the analysis of the type «cossack» in the linguistic-cultural aspect. The author considers behavioristic parameters of the typified individuality of the «cossack» in the outer form of Ukrainian phraseologisms guided by the ideas, suggested in several publications of prof. V.I. Karasik, devoted to the new trend in linguistic-cultural studies – the theory of linguistic-cultural types.

Key words: the lingvocultural type «cossack», ethno-cultural and socio-cultural characteristics of a type, proverbs, sayings.

Отримано: 10.01.2017 р.